

Yayın Geliş Tarihi: 12.02.2019

Ermeni Araştırmaları Dergisi

Yayına Kabul Tarihi: 26.04.2019

Sayı: 62, Yıl: 2019, Sayfa: 47-71

ISSN: 1303-068X

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):

Zamacı, Ayşe. "Ermeni Milliyetçiliğinin Siyasallaşmasında Ermeni Muallimlerinin Faaliyet ve Rollerini." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 62 (2019): 47-71.

Araştırma Makalesi

ERMENİ MİLLİYETÇİLİĞİNİN SİYASALLAŞMASINDA ERMENİ MUALLİMLERİNİN FAALİYET VE ROLLERİ

(THE ACTIVITIES AND ROLES OF ARMENIAN TEACHERS IN THE
POLITICIZATION OF ARMENIAN NATIONALISM)

Ayşe ZAMACI*

Öz: 1878 yılından itibaren Ermeni meselesinin uluslararası politik arenaya dâhil edilmesi, Ermeni cemaatinin Osmanlı idaresinden ayrılma ve bağımsız bir devlet kurma faaliyetlerini yoğunlaştırmıştır. Batılı devletlerin verdiği destekle birlikte Ermeniler, milliyetçi eylemlerini eğitim kurumlarının da dâhil olduğu geniş bir sahada icra etmeye başlamışlardır. Fikirten fiile geçerek zamanla isyana dönüşecek bu eylemlerin genişleyip yayılmasındaki baş aktörlerden biri muallimler olmuştur. Ermeni mekteplerinde görev yapan gerek yerli gerekse yabancı muallimler, özellikle mekteplerde okuttukları zararlı ve yasaklı yayınlarla, Ermeniler arasında ulus bilincinin meydana gelmesinde önemli rol üstlenmişlerdir. Osmanlı idaresi mekteplerde bu türden yayınları okutan eğitimcileri hedef alan caydırıcı ve sert cezai tedbirler uygulayarak, Ermeni muallimleri denetim altına almaya çabalamıştır. Meslekten ihraç edilen muallimler üzerinde sıkı bir takibat ve gözetim uygulamıştır. Buna rağmen, 19. yüzyılın sonlarında Anadolu'da Ermeni isyanlarının çıkmaya başladığı bir süreçte, Ermeni muallimlerin önceki yıllara nazaran daha yoğun bir biçimde çeşitli suç hadiselerine karıştıkları arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Osmanlı idaresinin haklarında uygulamaya çalıştığı müdahale ve takibat, muallimlerin, Ermeni olaylarının faal bir üyesi olma misyonlarını değiştirememiştir.

* ORCID: 0000-0002-1241-9293

Dr. Öğr. Üyesi, Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, aysezamaci@trakya.edu.tr, 0(284) 235 95 27-28 (1551)

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Ermeni mektepleri, Ermeni muallimleri, Ermeni meselesi, Osmanlı Devleti, zararlı yayınlar.

Abstract: *Inclusion of the Armenian question in the international political sphere starting with the year 1878 intensified the activities of the Armenian community towards separation from the Ottoman Empire and establishment of an independent state. With the support provided by Western countries, Armenians started to carry out their nationalist acts in a broad area including educational institutions. Among the lead actors of the expansion and prevalence of these acts that would in time turn into rebellion by transitioning from idea to action were teachers. Both domestic and foreign teachers who worked at Armenian schools took on a significant role in the establishment of a sense of nationalism among Armenians by the corruptive and prohibited publications they used in their classes. The Ottoman state attempted to take Armenian teachers under its control by applying harsh and dissuasive criminal precautions for the educators that included such publications at their schools. It inflicted a strict process of proceedings and monitoring on teachers that were expelled from the profession. Despite these, it is understood from the archived documents that, in the period where Armenian rebellions started to occur in the late 19th century, Armenian teachers took part in various criminal activities in a way that was more intense in comparison to previous periods. Thus, the intervention and proceedings that were attempted by the Ottoman state was not successful in changing the missions of teachers as active members of the Armenian rebellion events.*

Keywords: *Armenians, Armenian schools, Armenian teachers, Armenian issue, Ottoman Empire, corruptive publications.*

Osmanlı Devleti'nde Ermeni Cemaatine Mahsus Eğitim Sistemi

Osmanlı Devleti'nde 1830'lu yıllarda eğitim alanında yavaş yavaş bir canlanma yaşanmakla birlikte, 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı'nda resmî ve özel öğretim kurumlarına ilişkin herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Buna mukabil 1856 tarihli Islahat Fermanı'nda, Tanzimat Fermanı'ndan farklı olarak, eğitime özel bir yer ayrılmış ve Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim cemaatlerin bu konudaki hakları vurgulanmıştır¹. Buna göre eğitim hususunda bundan böyle gayrimüslim cemaatlerin de sahip olacağı haklar; "...saltanat-ı seniyyem tebaasından bulunanlar mekatib-i şahanemin mevzualarında gerek since ve gerek imtihânca mukarrer olan şerâiti ifâ eyledikleri takdîrde cümlesi bilâfark ve temyîz Devlet-i Aliyyemin mekâtib-i askeriye ve mülkiyesine kabûl olunması ve bundan başka her bir cemââti maârif ve hiref ve sanâyiye dâir milletçe mektepler yapmağa mezûn olub, fakat bu makule mekâtib-i umûmiyyenin usûl-i tedrîsi ve muallimlerinin intihâbı âzâsı taraf-ı şâhânemden mansub muhtelit bir meclis-i maârifin nezâret ve teftîşi tahtında olması..."² şeklinde sıralanmaktadır. Anlaşılacağı üzere ferman, bütün tebaanın, devlete subay ve memur yetiştirmeye yönelik olarak açılan devlet okullarına, Müslümanlarla eşit şartlarda girebilmesini hükme bağlıyordu. Buna ek olarak gayrimüslim cemaatlerin, müfredat ve muallimlerin atanması devlet denetiminde olması koşuluyla, kendi okullarını kurmalarını bir hak olarak tanıyordu.³ Bu haklardan yararlanan gayrimüslim cemaatler, geniş çapta eğitim faaliyetlerine girişerek, başta İstanbul olmak üzere, Osmanlı coğrafyasının her tarafında millî ve dinî okullar açmaya başlamışlardır.⁴

Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni cemaati arasında 18. yüzyılın sonlarına kadar okul niteliğinde müesseselere rastlanılmamakla birlikte, bu tarihlere kadar Ermeni ailelerin çocukları genelde kilise ve manastırların dahilinde, bizzat patrikler yahut rahip ve papazlar tarafından eğitilmişlerdir. O dönemlerde eğitim dinî faaliyetlerden ayrı düşünülmediğinden, kiliseler cemaatlerinin eğitim işlerini, diğer siyasi, idari ve hukuki işlerle birlikte, kendi yetki sahaları içinde görmekteydiler. Yani eğitim meselesi kilise ve dinî cemaatlerin denetimindeydi. Ermeni din adamlarının şahsi gayretleri sonucu ortaya çıkan

1 Cemil Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 2* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1985), 485.

2 Suna Kili ve Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000), 26-27.

3 Selçuk Akşin Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), 67.

4 Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi* (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 15; Koçak, "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar," 485.

söz konusu eğitim şekli dinî mahiyette olup öğrencilere daha ziyade ilahiyat, felsefe ve mantık gibi sahalarda dersler verilmekteydi.⁵ Anlaşılacağı gibi Ermeni cemaatinin eğitim ihtiyacı ibadet mahallinin yanındaki mekânlarda, din adamları tarafından karşılanıyordu. Ermenilerin geleneklerini sürdürmek, dinlerini yaşatmak ve ayinlerde yardımcı olacak, dinî kuralların yerine getirilmesini sağlayacak kişiler yetiştirme düşüncesiyle açtığı bu türden “Ruhban Okulları”, zamanla dinî denetimden koparak, modern eğitim-öğretim yapan, laik cemaat mekteplerine dönüşmeye başlamıştır.⁶

Osmanlı Devleti’nde Ermeni cemaatinin eğitim sisteminin değişerek gelişmesi, bu değişime bağlı olarak Ermeni okullarının sayısının artması, 18. yüzyıl içerisinde gerçekleşmiştir. Bu yüzyılda eğitim sistemlerini kademelendiren Ermeniler, bir yandan Ermeni dilini geliştirirken diğer yandan da ilk eğitimi yaygınlaştırmışlardır. Bu hususta dönüm noktası, Şnork Mıgırdıç Amira Miricanyan’ın devletten aldığı izin sonucu 1790 yılında Kumkapı’da ilk resmî okulu açması olmuştur. Verdiği gramer eğitimiyle diğer okullardan ayrılan Kumkapı Okulu, programının değiştirilmesiyle bir yüksekokul hâline gelmiştir. Zamanla her mahallede kütüphaneler tesis edildiği gibi İstanbul’un Ortaköy, Kuruçeşme, Samatya, Üsküdar ve daha birçok semtinde ücretsiz eğitim veren yeni Ermeni cemaat okulları açılmıştır. Dış ilişkilerini de geliştiren Ermeniler, 19. yüzyılın başlarından itibaren Paris, Moskova ve Tiflis’te faaliyet gösteren çeşitli enstitü ve okullara öğrenci göndermişlerdir. Tüm bu gelişmeler neticesinde 18. yüzyıl sonlarından itibaren Ermeni cemaatinin en varlıklı kesimi olan amiralar öncülüğünde, Ermeniler arasında laik ve modern bir eğitim sistemi oluşmaya başlamıştır.⁷

19. yüzyılın ilk yarısında Paris gibi çeşitli Avrupa başkentlerinde öğrenim görmekte olan genç Ermeniler, aynı yüzyılda Avrupa ülkelerinin birçoğunu kapsayan demokratik-anayasacı ihtilallerden fazlasıyla etkilenmişlerdir. Söz konusu etkilenme, bu öğrencileri, Osmanlı idaresindeki cemaatlerinin modernleştirilmesi noktasında daha etkin bir şekilde çalışma gayretine itmiştir. Bu gayretin bir sonucu olarak 1849 yılında Paris’te, gayesi “Ermeniler arasında okullaşmayı ve eğitimi yaygınlaştırmak” olan Ararat Cemiyeti kurulmuştur. Sonrasında İstanbul’da, Ermeni okullarının modernleşmesine ciddi katkılar sağlayan, birçok Ermeni kültür cemiyeti meydana getirilmiştir. 1860 yılı sonrasında Ermeni eğitimi İstanbul dışında hızlı bir yayılma sürecine girmiş,

5 Osman Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi 1-2* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 750-751; Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2013* (Ankara: Pegem Akademi, 2013), 103.

6 İlnur Polat Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Yabancı Okullar* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990), 10.

7 İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü* (Ankara: TTK Yayınları, 1993), 35-36, 105-106; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 751-752.

Adana, Van, Erzurum, Mamuretülaziz, Diyarbekir, Bitlis ve Muş gibi Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde Ermeni kültür cemiyetleri kurulmuştur. Bu cemiyetler bir yandan Ermeni eğitimini geliştirip modernleştirirken öte yandan farklı dillerde konuşan Ermeniler arasında Ermeni dilini yaygınlaştırmaktaydı. 1880 yılında İstanbul ve taşrada açılan kültür cemiyetleri, Osmanlı Devleti'ndeki Ermeni okulları arasında uyumlu bir eğitim düzeni sağlamak amacını güden, "Ermeni Okullar Birliği" çatısı altında toplanmıştır.⁸

Ermeni cemaati, eğitim kurumlarının öğretmen ihtiyaçlarını yine kendileri tarafından açılan "muallim mektepleri"nden karşılıyordu. Çeşitli isimlerdeki Ermeni cemiyetlerinin 1880 yılında birleşmesinin ardından, Osmanlı coğrafyasında açılan 22 mektepten bir tanesi, Van'daki "Muallim Mektebi" idi. Anadolu'daki Ermeni okulları için öğretmen yetiştirmek gayesini taşıyan "Tibraçaser Dignanç Ingerutyan" Ermeni cemiyeti de, bu maksatla Ortaköy'de açtığı okulunu 1909 yılında Kumkapı'ya nakletmişti. Mektep açma konusunda cemiyetlerin faaliyetlerinin yanı sıra şahsi gayretlere de rastlamak mümkündür. Örneğin, 1881 yılında Erzurum'da Mıgırdıç Sansaryan tarafından açılan Sansaryan Mektebi, parasız ve yatılı eğitim alan öğrencileri öğretmenliğe hazırlamaktaydı. Buradan mezun olanlar Erzurum ve çevresindeki Ermeni okullarında muallimlik yapıyorlardı.⁹ Bunların haricinde mekteplerde yabancı ülke tebaası olan ermeni muallimler de istihdam edilmiştir. Arşiv belgelerinden daha ziyade bunların Rusya tebaası kimseler olduğu anlaşılmaktadır.

Cemaat mektepleri için öğretmen yetiştirilmesi meselesini uzun yıllar ihmal eden Osmanlı Devleti, ilk kez 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile bu konuya el atmıştır. Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile gayrimüslimlere, devletin açtığı öğretmen mekteplerinde eğitim görme hakkı tanıyordu. Söz konusu nizamnamenin 53. maddesi, "*Rüşdiye şubesi iki daireye münkasem olup birincisi İslam ve ikincisi sunuf-ı gayr-i müslime mekâtib-i rüşdiyesi için yetiştirilecek muallimlere mahsustur*" demektedir. Aynı nizamnamenin 59. maddesi, cemaat mekteplerinin kadın muallim ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak, kızlara da aynı anlama gelebilecek bir hükümle bu hakkı tanıyordu. Kendilerine tanınan bu imkânlara karşılık gayrimüslim tebaanın bu türden devlet okullarına pek fazla ilgi duymuş olduğu söylenemez.¹⁰

8 Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi," *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 5 (Bahar 2007): 79-81.

9 Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 762-763; Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi," 84.

10 M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)* (Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990), 103-104; Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, 729.

Yukarıda da bahsedildiği üzere Islahat Fermanı, gerekli şartları sağlamak kaydıyla, din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün tebaanın eşit eğitim hakkı bulunduğunu vurguluyordu. Her ne kadar bu fermanla, gayrimüslim tebaa çocuklarının Müslüman çocuklarla birlikte rüşdiye ve idadi derecesindeki okullara devamları mümkün kılınmışsa da, gayrimüslimlerin Osmanlı Devleti'ne karşı siyasi tavırları, devlet okullarına devamları konusunda önemli bir faktör olmuştur. Mekteb-i Sultani ve bazı meslek yüksekokulları haricinde, gayrimüslimler devlet okullarında öğrenim gören genel öğrenci kitlesi içinde azınlık durumundaydılar. II. Abdülhamid devrinde ibtidai ve rüşdiye müfredatlarının giderek artan biçimde İslami nitelik alması, gayrimüslimleri ve Ermenileri kendi cemaatlerinin kurduğu eğitim kurumlarına devama teşvik eden unsurlar olmuştur.¹¹

Osmanlı Ermeni cemaati öteden beri okuma-yazma öğrenmeye ve eğitime önem verir, bu husustaki çalışmaları maddi yönden desteklerdi. Aslında Osmanlı Devleti'nin güçlü olduğu zamanlarda Ermeni cemaatinin eğitim sistemi, devletin varlığı açısından hiçbir problem oluşturmuyordu. Fakat 1878 yılında ortaya çıkıp sonrasında hız kazanan Ermeni meselesi ile birlikte, sayıları gittikçe artan mektepler birer propaganda merkezine dönüşmüş, dolayısıyla Ermenilerin eğitim adı altında sürdürdükleri faaliyetler, giderek tehlikeli bir hâl almaya başlamıştı. 5 Mayıs 1879 tarihli ve Patrik Nerses Varjabetyan imzalı genelge, ilerleyen süreçte Ermeni mektep ve muallimlerinin üstleneceği siyasi ve ayrılıkçı misyonu açık bir şekilde belirlemiştir. Söz konusu genelgede Varjabetyan; “...Okullardaki çocukların fikirlerini dahi Ermenistan meselesiyle doldurun. Okulu olmayan ve öğretmen tutmaya gücü yetmeyen köylerde de hiç değilse papazlar erkek ve kız çocuklarına imza atmasını öğretmelidirler. Ayrıca şehirlerde ve köylerde okuma yazma bilmeyen büyüklere de yazı yazmayı öğretsinler. Hiç olmazsa imzalarını atabilsinler. Zira bu ilerde lazım olacaktır...” emrini vermektedir.¹²

Tebîd ve Tevkif: Suça Karışan Muallimlerin Devlet Tarafından Cezalandırılması

Ermeni cemaati arasında milliyetçilik fikrinin doğup gelişmesi ve bu bağlamda Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsız bir Ermeni devleti kurulması yönündeki düşüncelerin yayılmasında pek çok faktör rol oynamıştır. Bu faktörleri genel olarak yabancı devletler ve bu devletlerin konsolosları, Ermeni

11 Somel, *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*, 295-297.

12 A. Alper Gazigiray, *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları* (İstanbul: Gözen Kitabevi, 1982), 133-135.

din adamları, misyonerler, misyoner okulları ve yardım kuruluşları, basın-yayın organları, ihtilal çeteleri ve Ermeni mektepleri şeklinde sıralamak mümkündür. Sayılan faktörlerden bu çalışmanın konusunu teşkil eden husus, Ermeni mektepleri ve bu mekteplerde görev yapan Ermeni öğretmenler yani muallimlerdir. Ermeni muallimlerinin 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk çeyreği arasında ve ağırlıklı olarak II. Abdülhamid'in tahtta bulunduğu yıllarda Osmanlı Devleti'ni ne şekilde meşgul ettiği, devlet tarafından nasıl gözetim altında bulunduruldukları, faaliyetlerinin tehlikeli boyutu, kısacası iki taraf arasında gelişen gergin ilişkiler makalede vurgulanmaya çalışılacaktır.

Ermeni milliyetçiliğinin önemli propaganda unsurlarından biri olan mekteplerde, muallimler gerek derslerde yaptıkları sözlü anlatımlar gerekse kullandıkları ders kitapları ve araç-gereçleri vasıtasıyla, genç zihinleri biçimlendirmeye ve talebeleri milliyetçi hareketlerin öncülerini yapmaya büyük çaba sarf etmişlerdir. Talebeler arasında Ermeni milliyetçiliğini canlı tutmak, Müslümanlarla iyi geçinme fikrini ortadan kaldırarak onlara Türk düşmanlığı aşılamak, hükümet emirlerine saygı ve itaat duygusunu yıkararak ihtilalci bir gençlik yetiştirmek, Ermeni muallimlerinin başlıca eğitim faaliyetleri arasında sayılabilir. Ermeni mekteplerini siyasallaştıran bu faaliyetler neticesinde âdeta birer siyaset adamı veya komitacı niteliğine bürünen muallimler, zamanla devlet aleyhine çalışan suçlular olmaya başlamışlardır. Bu durum, üzerlerindeki devlet denetim ve gözetiminin doğal olarak artmasına ve işledikleri fiiller çerçevesinde çeşitli cezalara çarptırılmalarına neden olmuştur. Muallimlerin aldığı cezalar hapsedilme, kalebent¹³ olma, tebdî yani sürgün edilme ve meslekten çıkarma şeklinde sıralanmaktadır.

Ermeni isyanlarından önce veya sonra Ermenilerin evlerinde yapılan aramalarda silah, zararlı yayın (gazete, kitap, harita vs.) ve mektup türünden malzemelere sıkça rastlamak mümkündür. Osmanlı belgelerinde genellikle “*evrâk-ı muzırâ*” olarak geçen ve Ermeni milliyetçiliğinin önemli propaganda unsuru olan bu yayınların, özellikle hareketin lider kadrosu veya eğitimci kimselerin evlerinde bulunması, ihtilal fikirlerinin halka indirgenmesi ve halk üzerinde daha etkili ve yaygın bir biçimde kullanılıyor olması açısından önemlidir.¹⁴ Zaten Osmanlı Devleti ile Ermeni muallimleri arasında yaşanan gerginlik ve suçlamaların kayda değer bir kısmı, söz konusu *evrâk-ı muzırâ* meselesinden kaynaklanıyordu. Muallimlerin, ya bizzat kaleme aldıkları ya da yasa dışı yollardan temin ettikleri, çocuklarda millî duygular uyandıracak,

13 Herhangi bir suçtan dolayı bir kalenin hisarından dışarı çıkmamak üzere içinde oturmaya mahkûm edilme şeklinde uygulanan bir ceza yöntemidir (Fehmi Yılmaz, *Osmanlı Tarih Sözlüğü* (İstanbul: Gökkubbe Yayınları, 2010), 305.

14 Ahmet Halaçoğlu, “XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasındaki Etkileri,” *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler 1* (Kayseri: 2009), 135.

Türklere karşı birlik ve beraberlik hislerini canlandıracak ve iki taraf arasında kutuplaşmaya yol açacak türden yasaklı yayınları mekteplerde okutması, oldukça sık rastlanan bir asayiş sorunuuydu. Ermeni muallimlerin evlerinde ve mekteplerinde yapılan aramalarda, yasaklı neşriyata çoğu kez rastlanıyordu. Rumelihisarı Ermeni mektebi muallimlerinden Aharun Özbekyan'ın evinde yapılan arama neticesinde, Ermeni cemaatini isyana teşvik edici mahiyette içeriğe sahip zararlı evrak ele geçirilmişti. Yine yapılan incelemede Samatya mektebi muallimi Leon Şişmanyen ve Bebek Ermeni kilisesi muallimi Serkis adlı şahısların Aharun Özbekyan'ın suç ortakları olduğu, bunların evinde de bir takım zararlı neşriyatın (geçmişteki Ermeni hükümdarlarını, kahramanlarını ve Ermenistan'ı gösterir resimler, öğrencilere hitaben yazılmış nutuk ve bir mektup) zuhur ettiği anlaşılmıştı.¹⁵ Meclis-i Vükela tarafından Maarif Nezareti'ne gönderilen 1890 tarihli bir yazıya göre, siyasi maksada dayanan ve üzerinde "Ermenistan", "Ermeni Krallığı" gibi tabirlerin yer aldığı bu türden kitap ve haritaların neşri ve ithali yasaktı.¹⁶ Dolayısıyla sözü edilen muallimlerin evlerinde bulunan yayınlar, yasaklı yayınlar içerisine girmektedir. Siverek Ermeni mektebi muallimi Şahniyan Kivork'un da mektep ve evinde zararlı evrak bulunduğu haber alınmış, yapılan arama sonucunda bu evrakın padişah aleyhinde kaleme alınan yazılardan ibaret olduğu anlaşılacak söz konusu muallim tevkif edilmiştir.¹⁷

Ermeni mekteplerinde zararlı yayınların okutulması konusu, Osmanlı idaresi ile Ermeni muallimleri en sık karşı karşıya getiren sorundu. Sorunun önüne geçmek isteyen idare, bu türden fiillere karışan muallimleri, kalebentlikle cezalandırabiliyordu. Örneğin Çemişkezek Ermeni mektebi muallimi Atamyan Bedros, elinde bulundurduğu *evrâk-ı fesâdiyye* nedeniyle 10 sene müddetle kalebent edilmiştir. Sivas'ın Örtülü Pınar Mahallesi sakinlerinden ve mektep muallimlerinden Kapikyan Karabet, *harekât-ı fesâdiyyeye* teşebbüsünden dolayı 3 sene kalebentliğe mahkûm edilmişken, sonradan Avrupa'da neşredilmek üzere *evrâk-ı fesâdiyye* hazırladığı anlaşılacak cezası 8 seneye çıkarılmıştır. Adana'da Abkaryan mektebi muallimi Tosyan Yervant, mektep çocuklarına *evrak-ı fesadiyye* okutturmak suçundan 5 sene müddetle kalebent edilmiştir. İnegöl kazasının Yenice nahiyesinden muallim Avakim ve Ohannes efendilerin, Ermeni mektebi talebesine *efkâr-ı fasideyi havi manzumeler* okutma ve öğretme fiilinden dolayı müebbeden kalebent olmalarına karar verilmiştir.¹⁸ Bunlardan Avakim (belgede geçtiği şekliyle

15 BOA, Y. PRK. UM., 19/53 (29 Teşrin-i evvel 1306 (M. 10 Kasım 1890) tarihli tahrirat).

16 Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi," 88.

17 BOA, Y. PRK. UM., 24/119 (Diyarbakır vilayetinden Yıldız Sarayı Baş Kitabet Dairesi'ne gönderilen 21 Haziran 1309 (3 Temmuz 1893) tarihli tahrirat).

18 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi* 1, haz. N. Aktaş-M. Oğuz-M. Küçük (Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1998), 38, 40, 42-44.

Yuvakim) adlı şahsın, tutuklu olduğu halde, Yenice nahiyesi papazı Maroki'ye içeriği "zihinleri kurcalayan" türden zararlı mektuplar gönderdiği tespit edilmiştir. Ancak Yuvakim'in zaten mahkûm ve mevkuf olması dolayısıyla hakkında başka bir cezai işlem yapmaya gerek olmadığı bildirilmiştir.¹⁹

Ermeni muallimlerin evlerinde sakladıkları ya da okullarda gizlice okuttukları zararlı propaganda yayınlarından önemli bir kısmını, arşiv belgelerindeki ifadesiyle "muzırr şarkılar"ın bulunduğu risaleler oluşturmaktaydı. Bu risaleler de *evrâk-ı muzırra* veya *evrâk-ı fesâdiyye* grubuna dâhildi. Küçük yaştaki çocuklara neşeli ve ritmik melodilerin ezberlettirilmesinin daha kolay olduğu göz önünde bulundurulursa, Ermeni muallimlerin talebelerini Türk düşmanı olarak yetiştirmede bu yöntemi oldukça istismar ettikleri anlaşılabilir. Tamamıyla Ermeni milliyetçilik fikirlerini içeren bu risaleler, Ermeni gençliğini kin ve intikam duygularıyla dolduran, bir an önce silaha sarılıp devlete isyan ettirmeyi hedefleyen şarkılardan oluşmaktaydı. Eğitim görüntüsü altında talebelere öğretilen söz konusu şarkılarda geçen; "...işte saat, ayaklarımızdaki zincirleri sıyralım karındaşlar. Söküp atalım onun çivilerini. Biz serbestiz esir değiliz. Bir dakika bile beklemeyi afv etmemeli...", "...koşalım onların kanlarını dökelim ya ölelim ya da öldürelim.", "Evlatlar uyanın bu vatan bizimdir. Bu Türk denilen vahşi bir canavardır. Bunların zulüm ve taaddisi çekilmez. Sanki bizim canımız Türklerin kılıcının ucunda mı?" şeklindeki ifadeler, Ermeni talebelerin kendilerini mağdur ve mazlum hissetmelerini hedeflemekteydi.²⁰ Bu türden şarkıların mekteplerde öğretilmesi veya bunlara dair kitapların derslerde okutulması, muallimlerin ceza almalarında etkili bir gerekçeydi. Örnek olmak üzere, Divriği kasabasında muallimlik yapan Ermeni Toros, mektepte öğretmek maksadıyla *fesâd-âmiz* şarkılar yazıp bunları saklamak suçundan yargılanmıştır. Sivas vilayeti İstinaf Mahkemesi Ceza Dairesi'nden çıkan karara göre 5 sene müddetle kalebendliğe mahkûm olmuştur.²¹ Tokat sancağına tabi Erbağ kazasındaki Mesrubyan Ermeni mektebinde millî tarih ve şarkı risaleleri okutmak suçundan 14 kişi tevkif edilerek Sivas hapisanesine gönderilmiştir. Bu grubun içerisinde muallimler de yer almaktadır ve cezalarının sonunda bir daha muallimlik yapmamak üzere civardaki diğer kazalara nakilleri uygun bulunarak meslekten ihraç edilmişlerdir.²² İnegöl kazasındaki bir Ermeni mektebinde kullanılan şarkı kitaplarının bozguncu düşünceler içermesinden dolayı, bunları okutan müdür ve muallimlerin "ibret olacak şekilde

19 BOA, *DH. MKT.*, 1908/97 (Dahiliye Nezareti'nden Hüdavendigâr vilayetine gönderilen 18 Kanun-ı evvel 307 (30 Aralık 1891) tarihli tahrirat).

20 Ersin Müezzinoğlu, "Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü", *Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler 2* (Kayseri: 2009), 100-101.

21 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, 40.

22 BOA, *A. MKT. MHM.*, 748/18 (15 Cemaziyelevvel 1307 (7 Ocak 1890) tarihli tahrirat).

cezalandırılması” hususunda, 6 Mayıs 1890 tarihinde Bursa vilayetine talimat verilmiştir.²³

Propaganda amacıyla hazırlanmış zararlı neşriyatın Ermeni mekteplerinde okutulmasının gittikçe yaygınlaşması, bu mekteplerde müzik dersinin tamamen yasaklanması fikrini doğurmuştur. Bu bağlamda Hakkâri vilayetinin Maarif Nezareti’nden isteği oldukça dikkat çekicidir. H. 12 Ramazan 1304 (M. 4 Haziran 1887) tarihinde söz konusu vilayetten Maarif Nezareti’ne gönderilen tahriratta; Başkale kazasındaki Ermeni mektebinin muallimi Debbağyan Ebkar Efendi’nin evinde yapılan aramada bir takım “*evrâk-ı muzır*” ele geçirildiği ve bunlar arasında mekteplerde okutturulmak üzere kaleme alınmış çok sayıda şarkının bulunduğu bildirilmiştir. Bunun üzerine Hakkâri vilayeti, bir tedbir olmak üzere, bundan sonra bütün Ermeni mekteplerinde “*şarkı ta’lim ve taallümünün*” (şarkı öğretim ve öğreniminin) kesinlikle yasaklanmasını Maarif Nezareti’nden talep etmiştir.²⁴

Osmanlı yönetimi Ermeni mekteplerinde okutulan müzik dersini değil ama onun yerine başka bir takım dersleri müfredattan kaldırmayı uygun bulmuştur. Nitekim mekteplerde genel ahlaka ve siyasete aykırı derslerin okutulmasının önüne geçmek maksadıyla, Ermeni mekteplerinde okutulan ve talebelere ayrılıkçı fikirlerin anlatıldığı “Ermeni Kilisesi ve Tarihi” dersi yasaklanmış, bunun yerine “Osmanlı Tarihi” dersinin okutulmasına karar verilmiştir. Osmanlı yönetiminin bu kararı, Ermeni Patrikliği’nin sert tepkisine neden olmuştur.²⁵ Fakat Ermeni muallimler söz konusu dersleri şifahen vermeye devam etmişlerdir. İngiliz gezgin Lynch’in 1890 yılı civarında Van’daki Ermeni okullarını ziyareti esnasında gözlemlediğine göre, bu tarihlerde okullarda henüz Ermeni tarihi, edebiyatı ve dinine dair kitaplar serbestçe okutulabilmekteydi. Aynı şahsın dört yıl sonra aktardığı bilgiler ise, 1894 yılında Erzurum’daki Sansaryan Mektebi’nde Ermeni kilisesi tarihi dersinin ancak şifahi olarak işlenebildiği yönündedir. Zira bu dönemde Osmanlı idaresi, Ermeni cemaati tarihi ve Ermeni kilisesi tarihine dair ders kitaplarını yasaklamıştır.²⁶

Aslında 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin 129. maddesinde cemaatler, Osmanlı tebaası şahıslar veya yabancılar tarafından açılacak özel

23 Selim Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, çev. Gül Çağalı Güven (İstanbul: Doğan Kitap, 2014), 120.

24 BOA, *DH. MKT.*, 1424/32.

25 Mustafa Murat Öntüğ, “Osmanlı Devleti’nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimi,” *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler 3* (Kayseri: 2007), 322.

26 Somel, “Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi,” 87; Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 120.

okullarda, adaba ve politikaya aykırı ders okutturulmaması için ders cetveli ve kitapların Maarif Nezareti veya mahallî maarif idaresinden tasdik edilmesi şart koşulmuştu.²⁷ Buna rağmen bu okullarda Osmanlı Devleti açısından siyasi ve dinî yönlerden sakıncalı bulunan ders kitaplarının okutulduğu bir gerçektir. Osmanlı yönetimi her ne kadar bunları okutan eğitimcileri cezalandırır da asıl sorun devlet okulları dışında kalan eğitim kurumlarının yaşadığı ders kitabı yetersizliğinden kaynaklanmaktaydı. Devlet dâhilinde, özel okullarda verilen eğitim seviyesine uygun eser üretim ve basımının yokluğu, bu türden kurumları dışa bağımlı hâle getiriyordu. Dışarıdan gelen ders materyalinin zamanında ve dil bilen, ehil kimselerce denetlenememesi, içeriği zararlı yayınların Anadolu'nun dört bir köşesine dağılmasını kolaylaştırıyordu.²⁸ Yurt dışından temin edilen ve Ermeni mekteplerinde yaygın olarak kullanılan tercüme ve telif eserler de, Batı dünyasının düşünce ve fikirlerini Ermeni talebelerine benimsetip, onları isyan ve ihtilal eylemlerine hazırlıyordu.²⁹ Zira Ermeni muallimler, ülkeye girmesi yasak olan gazete ve risale gibi eserleri mekteplerinde okutmakta bir sakınca görmüyorlardı.³⁰

Mesele sadece okutulması zararlı kitap ve risalelerin ithali değildi, gümrüklerden geçmesi muhtemel bu türden yayınların daha sınırdayken denetlenip kontrol önlemlerinin alınması gerekiyordu. Söz konusu kontrolü sağlamak adına Osmanlı Devleti, 1895'ten itibaren gümrüklere gelecek her türlü yabancı dildeki kitabın denetiminin titizlikle yapılacağını duyurmuştur. Birçok devlet, çıkarlarına ters düşen bu uygulamaya karşı çıkmıştır. Osmanlı Devleti itirazlara rağmen uygulamayı kararlılıkla sürdürmüş, ancak tercüme işini yapabilecek nitelikli eleman yokluğu, yabancı dilde yazılmış kitapların gümrüklerde bekleme süresini fazlasıyla arttırmıştır.³¹ Benzer şekilde postanelere ulaşan zararlı dokümanların da yabancı dil bilen memurlarca denetlenmesi gerekiyordu. Ermenice yazılmış dokümanların tercümesinde bu dile vâkıf devlet memurlarından istifade edilmesi yoluna gidildiğini görüyoruz. Varna'da neşredilmekte olan Ermenice bir gazetenin önce İstanbul'a, oradan da Sivas'a kadar gönderilmesi üzerine, Sivas vilayetince Ermenice bilen birkaç memurun buraya tayini talep edilmiştir. Talep edilen muhabere ve polis memurlarında Müslüman olma şartı arandığı da belirtilmiştir.³² Sivas'a istenen memurlar gönderilmiş mi bilemiyoruz ama

27 Şamil Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları* (İstanbul: Gökkuşbu Yayinevi, 2005), 26.

28 Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 69-70.

29 Necmettin Tozlu, *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar* (Ankara: Akçağ Yayınları, 1991), 124.

30 Mustafa Murat Öntuğ, "Ermeni Mektepleri ve Ulusal Kimlik Oluşumu," *Hoşgörürden Yol Ayrımına Ermeniler 3* (Kayseri: 2009), 278, 281.

31 Somel, "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi," 88; Haydaroglu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, 22-24.

32 BOA, ZB., 46/114 (Sadaret'ten Zaptiye Nezareti'ne gönderilen 23 Zilhicce 1325 (27 Ocak 1908) tarihli tahrirat); BOA, ZB., 23/116 (Dahiliye Nezareti'nden Zaptiye Nezareti'ne gönderilen 7 Muharrem 1326 (10 Şubat 1908) tarihli tahrirat).

Muş'ta yaşanan bir hadiseden, burada da tercüme işiyle meşgul olacak nitelikli eleman yokluğu yaşandığını anlıyoruz. Galata Ermeni mektebinden Muş Ermeni mektebi muallimine gönderilen ve yetkililerce el koyulan bir mektupta, daha önce gönderilen kitapların yakılması, sonradan gönderilenlerin ise korunması talimatı yer almaktadır. Bitlis vilayetinden gönderilen telgrafta, burada mütercim ve müfettiş olmaması dolayısıyla, sözü edilen kitaplardan hangilerinin zararlı olduğunun ayırt edilemediği, dolayısıyla kitaplara dair gerekli incelemenin yapılamadığı bildirilmiştir.³³

Ermeni mekteplerinde okutulan zararlı yayınların Osmanlı sınırlarının dışından içeriye ithali veya sınırlar içinde bir yerden başka bir yere nakli konusunda, devlet görevlilerinin teyakuzda olduğu anlaşılmaktadır. Konuyla ilgili elde edilecek her ipucu veya şüpheli her eylem ve şahıs, görevlilerce araştırmaya tabi tutulmuştur. Bu hususta yerel idareci ve devlet görevlilerinin sıkı sıkıya uyarıldığını gösteren arşiv belgeleri mevcuttur. 1893 tarihli bir belgeye göre, 3-4 ay önce Seferihisar'dan kaybolduğu anlaşılan Ermeni mektebi Fransızca muallimi Agob Kalpakçıyan'ın şimendifer yolcuları ve Ermeni muallimleri aracılığıyla o civarlara zararlı yayınlar getirttiğinin haber alınması, buna bir örnektir. Zeytin ahalisinden ve Ermeni isyancılarının önde gelen reislerinden biri olan bu şahıs, geçmişte gönüllü sıfatıyla bulunduğu Rusya, Bulgaristan, İskenderiye ve Sudan taraflarında bazı kötü hadiselerle karşılaşmıştır. Ayrıca, gerekli izinleri almaksızın, Seferihisar'da yapımına başlanan dört bin kişi kapasiteli bir kilisenin inşası için bağış toplama girişiminde bulunmuştur. Gerçek kimliğini saklamak için çeşitli takma isimler de kullanan Kalpakçıyan'ın ithal ettiği zararlı neşriyatın önüne geçilmesi, Osmanlı idaresince gerçekten önem taşımaktadır. Bu hususta Zaptiye Nazırı'nın önerisi, son derece uyanık davranılarak hâl ve hareketinden şüphe duyulan yolcuların eşyalarının dikkatlice aranması konusunda, Ankara şimendifer güzergâhı ve etrafındaki yetkililere kesin emir gönderilmesidir. Konuyu dikkate alan Sadaret, Maarif Nezareti, Ankara ve Hüdavendigar vilayetleri ile İzmit mutasarrıflığına, şimendifer vasıtasıyla zararlı kitap ve evrakın ithaline meydan verilmemesi hususunda bir emir göndermiştir.³⁴ Maarif Nezareti de konuyla ilgili gördüğü maarif müdürlüklerine aynı yolda bir uyarı yazısı göndermiştir.³⁵

33 BOA, *DH. MKT.*, 1809/123 (Dahiliye Nezareti'nden Maarif Nezareti'ne gönderilen 7 Receb 1308 (16 Şubat 1891) tarihli tahrirat); BOA, *DH. MKT.*, 1823/109 (Dahiliye Nezareti'nden Bitlis vilayetine gönderilen 21 Şaban 1308 (1 Nisan 1891) tarihli tahrirat).

34 BOA, *BEO*, 151/11265 (Zaptiye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 24 Kanun-ı sani 308 (5 Şubat 1893) tarihli ve Sadaret'ten Maarif Nezareti ve Ankara ve Hüdavendigar vilayetleri ile İzmid mutasarrıflığına gönderilen 26 Kanun-ı sani 308 (7 Şubat 1893) tarihli tahriratlar).

35 BOA, *MF. MKT.*, 163/60 (Maarif Nezareti'nden Ankara, Adana, Halep ve Konya vilayetleri maarif müdürlüklerine gönderilen 22 Şaban 310 (11 Mart 1893) tarihli tahrirat).

Ermeni muallimlerinin faaliyet sahası ile ilgili olarak Osmanlı arşiv belgeleri arasında pek çok örnek bulabilmek mümkündür. Söz konusu örnekler özellikle muallimlerin çalışma alanını mektepler ve talebeler ile sınırlandırmadığı, Ermeni meselesi hakkında propaganda yaparak kamuoyu oluşturmak ve Ermeni ahaliyi isyana sevk edecek fiil ve hareketlerde bulunmak noktasında yoğunlaştırdığını da göstermektedir. Dolayısıyla Ermeni muallimlerin menfi faaliyetlerini zaman zaman mektep dışında icra ettikleri de oluyordu. Sivas'ta Ermeni mektebi muallimlerinden Manok Efendi, hükümetin izni olmaksızın her gece vaaz vermek maksadıyla Ermeni cemaatini bir evde toplamaktadır. Görülen sakınca üzerine söz konusu ev kapatılmış ve muallimin nutuk evrakı da Adliye ve Mezâhip Nezareti'ne gönderilmiştir.³⁶ Sivas vilayetine bağlı Divriği kazasının bir köyünde ve henüz altı ay önce açılmış bir mektepte muallimlik yapmakta olan Şevâriş'in, bölge ahalisinin "*mezhebini tebdil ve zihinlerini tehviş*" ettiği anlaşılmış olup yapılan tahkikat üzerine söz konusu şahsın daha önceki görevlerinde de aynı davranışlarda bulunduğu tespit edilmiştir. Bu olayın ardından Sivas vilayeti dâhilinde bulundurulması sakıncalı görülen muallimin memleketine gönderilmesi ve hareketlerinin takip edilerek gözaltında tutulması kararlaştırılmıştır.³⁷

Bitlis ve Muş taraflarındaki bazı mekteplerde muallimlik yapmakta iken Ermeni ahaliyi isyana kışkırtıcı eylemlerde bulunduğu gerekçesiyle önce İstanbul'a gönderilen Markos Natanyan, daha sonra buradan Kudüs'e sürülmüştür.³⁸ Yine mektep muallimlerinden Kostantin Espandaryan adlı bir muallim, Ermenilerin İstanbul'da başlattıkları hadisede, toplanan kalabalığı sürekli olarak hükümet aleyhine kışkırttığı gerekçesiyle ailesiyle birlikte Odesa'ya gönderilmiştir. Sürgündeki Espandaryan'ın mümkün mertebeye hâl ve hareketlerinin gözlenmesi, geriye dönmeye kalkıştıklarında o ve ailesinin pasaportlarının vize edilmemesi ve geri döneceği anlaşıldığında gerekli malumatın verilmesi hususunda Hariciye Nezareti uyarılmıştır.³⁹

Ermeni komiteleri ve muallimleri arasında daima organik bir bağ bulunduğu, bilinen bir gerçektir. Komiteler, muallimleri kendi ihtilal ve isyan fikirleri etrafında örgütlediği gibi, muallimler de komitelerin fiilî birer üyesi veya maddi destekçisi gibi hareket etmekten geri durmamışlardır. General

36 BOA, *DH. MKT.*, 1403/91 (Adliye ve Mezâhip Nezareti'ne gönderilen 13 Cemaziyelahir 1304 (9 Mart 1887) tarihli tahrirat).

37 BOA, *DH. MKT.*, 1831/52 (25 Ramazan 1308 / 4 Mayıs 1891); BOA, *DH. MKT.*, 1881/88 (18 Rebiülevvel 1309 / 22 Ekim 1891).

38 BOA, *DH. MKT.*, 1659/51 (Dahiliye Nezareti'nden Zaptiye Nezareti'ne gönderilen 23 Muharrem 1307 (19 Eylül 1889) tarihli tahrirat).

39 BOA, *ZB*, 338/121 (Zaptiye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne gönderilen 12 Cemaziyellevvel 1324 (4 Temmuz 1906) tarihli tahrirat).

Mayewski tarafından da idrak edilen bu gerçek, onun anılarını yazdığı kitabında “...İhtilâlcî komite üç örgüte ayrılmıştır: Daşnak, Hınçak ve Ermenistan. Bunlar köylüleri tahrik etmek için her tarafa yayılmışlardır. Öğretmenlerle işe başlanmış ve onlar aracılığıyla da gençlere, Müslümanlara karşı düşmanlık ve nefret duyguları aşılanmıştır. Böylece 3-4 yıllık kısa bir süre içinde birçok şuursuz genç kendilerini ölüme adanmışlardır.” şeklinde ifadesini bulmuştur.⁴⁰ Ermeni ihtilal komitelerine mensup ya da onlar için çalışan muallimlerle ilgili bir hayli örnek mevcuttur. Bunlardan biri olan Yenikapı Ermeni mektebi muallimi Gazar Gazarosyan, Taşnaksutyun Komitesi'nin ileri gelenlerindedir.⁴¹ Amasya'da Ermeni merkez mektebi muallimi ve aynı zamanda Ermeni komitesi üyesi olan Parsnak Misak, üzerinde bulundurduğu zararlı evraklar dolayısıyla tutuklanmıştır.⁴² Van'da Ermeni merkez mektebi muallimlerinden ve aynı zamanda Ramgavar Komitesi mensuplarından Hayfak, Taşnak Komitesi fedailerinden Vartan oğlu Oseb'i katletmiştir. Vuku bulan siyasi cinayetten sonra yaralı olarak olay mahallinden kaçan Hayfak, biraderiyle birlikte firar etmiştir.⁴³ Ermeni ihtilal komitelerine üye olan muallimler olduğu gibi bu komitelere para ve silah toplanması için aracılık edenler de mevcuttu. Örneğin; İzmit'te Ortaköy Ermeni mektebi muallimi tarafından gizlice toplanmakta olan paranın, Ermeni komitesine gideceği, zaptiye kuvvetlerince haber alınmıştır.⁴⁴

Ermeni komitelerine hizmet etmenin cezası idama kadar varabiliyordu. Muş'ta muallimlik yapan Stepan ve Muzyan adlarında iki Ermeni, Ermeni cemaatini isyana tahrik etmek, cemaat arasından ihtilale hizmet etmek maksadıyla ihtilal örgütlerine asker yazmak ve askere silah almak üzere para toplamak suçlarından idama mahkûm edilmişlerdi. Bunun dışında cemiyet-i fesadiyye erbabından olduğu anlaşılan Sivas ahalisinden mektep muallimi Karabet ve Trabzon Ermeni mektep muallimi Agop'un, haklarında cereyan eden muhakemeleri neticesinde Karabet'in 3 sene müddetle kalebendliğe, Agop'un ise 1 sene müddetle hapse mahkûm edildiğini görüyoruz.⁴⁵

Anlaşıldığı üzere, birer örgüt elemanı gibi hareket eden Ermeni muallimleri, standart eğitim faaliyetlerinin dışında kanunsuz ve yasa dışı bir takım işlerle

40 General Mayewski, *Ermeniler'in Yaptıkları Katliamlar*, çev. Azmi Süslü (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986), 22, 24.

41 BOA, *DH. ŞFR.*, 63/27 (Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Konya vilayetine çekilen 4 Nisan 1332 (17 Nisan 1916) tarihli telgraf).

42 BOA, *Y. PRK. UM.*, 25/66 (Sivas vilayetinden Baş Kitabet Dairesi'ne çekilen 11 Teşrinisani 1308 (23 Kasım 1892) tarihli telgraf).

43 BOA, *DH. EUM. EMN.*, 109/24 (Van vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne gönderilen 5/6 Mart 1329 (18/19 Mart 1913) tarihli telgraf).

44 BOA, *ZB.*, 617/121 (İzmit mutasarrıflığına gönderilen 19 Nisan 1324 (2 Mayıs 1908) tarihli şifre).

45 Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi*, 25, 37.

de meşgul olmuşlardır. Yukarıda verilen örneklerin dışında Ermeni muallimlerini hükümet aleyhinde muhbirlik yaparken,⁴⁶ bazı mahallere uygunsuz yaftalar yapıştıır ve propaganda maksadıyla ruhsatsız gazete basarken,⁴⁷ bir başka propaganda unsuru olarak devlet aleyhine zararlı tiyatro oyunları tertip ederken,⁴⁸ askerlik zamanı gelen Ermeni gençlerini firara teşvik ederken ve hatta gençleri bu zorunluluktan kurtaracağı vaadiyle rüşvet alırken⁴⁹ de görebilmek mümkündür. İlginç bir şekilde, bu muallimlerle Osmanlı Devleti'nin bazen pazarlık veya iş birliği içerisinde olduğunu görebiliyoruz. Yukarıda bahsedilen *fesâd-âmiz tiyatro oyunlarının* tertipleycisi olan Ruscuk Ermeni mektebi muallimi Nigohos Dadaveryan'ın, bir süreden beri bulunduğu memleketi İzmit'ten tekrar Ruscuk'a döneceği haber alınmıştır. Fakat Ruscuk'dan Hariciye Nezareti'ne gönderilen tahriratta, eğer sözü edilen bu kişi geri dönecekse, bundan böyle devletine sadık bir şekilde hareket edeceğine dair kendisine bir kefil bulması istenmektedir.⁵⁰ Nigohos Dadaveryan'ın Ruscuk'a geri döndüğünde eski eylemlerine devam etmeyeceğinden emin olmak isteyen yönetim, kendisinden bu hususta kefillik ve devlete sadık bir birey olacağına dair söz istemektedir. Dadaveryan'ın tertip ettiği oyunlar nedeniyle bir ceza aldığı bilgisine belgede rastlamıyoruz. Ceza almadığı gibi sadakatine dair göstereceği kefilin yeterli sayılması, kendisine duyulacak güven noktasında Osmanlı idaresinin ne kadar hazır olduğunu gösteren ilginç bir örnektir. Askerliği gelen şahısları firara teşvik eden Artin Ciyliyan ise aslında hükümet lehine muhbirlik görevi icra etmektedir. Filibe'den İstanbul'a gelen Ciyliyan, burada bazı mühim meseleleri ihbar etmek suretiyle hükümete hizmette bulunmuş ve bu ihbarlardan kısmen istifade edilmiştir. Dolayısıyla tevkif edilmesi anlaşılammıştır.⁵¹

Osmanlı idaresindeki cemaat okullarının muallimleri genel olarak iyi yetişmiş ve üstlendikleri görevlerini başarılı bir şekilde yerine getirmişlerdir. Başarılarındaki önemli etkenlerden biri yaptıkları işte şuur, gönüllü, kararlı

46 BOA, *DH. ŞFR.*, 43/101 (Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Erzurum vilayetine çekilen 13 Temmuz 1330 (26 Temmuz 1914) tarihli, Bayezid İdadisi'nde görevli muallim Misak'ın, Tiflis'te Ermenice yayın yapan Mişak Gazetesi'ne muhbirlik yaptığına dair telgraf).

47 BOA, *DH.MKT.*, 1416/54 (Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderilen 4 Şaban 1304 (28 Nisan 1887) tarihli, Tokat Ermeni mektebi muallimlerinden Pasbanyan'ın bazı mahallere yafta yapıştırmasına ve ruhsatsız gazete neşrine dair tahrirat).

48 BOA, *DH. MKT.*, 1729/95 (Zaptiye Nezareti'nden İzmid mutasarrıflığına gönderilen 17 Şevval 107 (6 Haziran 1890) tarihli, Ruscuk Ermeni mektebi muallimi Nigohos Dadaveryan hakkındaki tahrirat).

49 BOA, *DH. EUM. 2. Şube*, 4/80 (Adapazarı Ermeni mektebi muallimlerinden Artin Ciyliyan hakkında Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ile Bolu mutasarrıflığı arasında gerçekleşen 1 Şubat 1330 (14 Şubat 1915) ve 10 Şubat 1330 (23 Şubat 1915) tarihli tahriratlar).

50 BOA, *DH. MKT.*, 1729/95 (Zaptiye Nezareti'nden İzmid mutasarrıflığına gönderilen 17 Şevval 107 (6 Haziran 1890) tarihli tahrirat).

51 BOA, *DH. EUM. 2. Şube*, 4/80 (Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Bolu mutasarrıflığına gönderilen 1 Şubat 330 (14 Şubat 1915) tarihli tahrirat).

ve aynı zamanda fedakâr olmalarıdır. Benzer şekilde Ermeni muallimler de, Batılı devletlerin desteğiyle bağımsızlıklarını elde edebilmek için Anadolu'nun hemen her köşesinde, buldukları ilk fırsatta karışıklık çıkarmak için her türlü yolu denemişlerdir. İlkokul öğrenimini bitiren her Ermeni gencinin, Ermeni topluluğunun izlediği politikadan haberdar oluşu ve Türk düşmanı olarak yetişmesi, büyük oranda onların gayretleri sonucu gerçekleşmiştir.⁵² Her ne kadar Osmanlı idaresi muallimleri ayrılıkçı eylemlerinden vazgeçirebilme adına cezai yaptırımlar uygulasa da, onları Ermeni olaylarından soyutlayabildiğini söyleyemeyiz. Yerli Ermenilerin yanı sıra özellikle Rusya tebaası muallimler, Ermeni olaylarının odağında yer almışlardır. 1893 tarihli bir belgede “*Zâten Ermeni mefşedeti en ziyâde bu gibi ecnebi ve hâl ve şânı mechûl bir takım muallimler tarafından Ermeni etfâline taçlîm edilmekte olduğu mütehakkık ...*” olduğunu ifade eden dönemin Zaptiye Nazırı, bu meselenin çözümünde aşırıya kaçan bir tavsiyede bulunmaktan kendini alamamıştır: “*... bi'l-umûm Ermeni mektebinde bu gibi tebaa-yı ecnebiyyeden ve fikr-i mefşedet erbâbından ne kadar muallim ve müstahdemîn var ise cümlesinin hizmetlerinden ihrâcıyla yerlerine hüsn-i hâl ve sadâkat erbâbının intihâb ve taçyînleri ...*”⁵³ Bu istek, Zaptiye Nazırı'nın yabancı muallimlere duyduğu şüphe ve kuşkunun ne kadar büyük boyutlu olduğunu da göstermektedir.

Siyasi Baskı Sonucu Affedilenler veya Himaye Görenler

Dönemin bazı büyük devletlerinin arabuluculuğu ve dışarıdan yönlendirmeler neticesinde, mahkemede yapılan yargılama sonucu suçları sabit görülen Ermeni muallimlerinin cezalarının affedildiği de oluyordu. Merzifon Koleji muallimlerinden Karabet Tumayan ve Ohannes Kayayan'ın işledikleri suçtan dolayı, çarptırıldıkları idam cezasından kurtulmaları bunun en bariz örneğidir. 1893 yılı başında Merzifon Koleji duvarına Ermeni ihtilal bildirimleri asılması hadisesinden sonra, kolejin bazı muallim ve talebeleri Hınçak Komitesi'ne üye oldukları gerekçesiyle tutuklanmıştı. Tutuklanan muallimler arasında Karabet Tumayan⁵⁴ ve Ohannes Kayayan adlı iki şahıs bulunmaktaydı. Bunlar, yıllardır Merzifon Koleji'nin matbaasında Hınçak Komitesi'nin bildirimlerini

52 Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*, 105.

53 BOA, *BEO*, 313/23415 (Zaptiye Nezareti'nden Sadaret'e gönderilen 28 Teşrin-i evvel 309 (10 Kasım 1893) tarihli tahrirat).

54 Hindistan eski genel valisi Richard Temple'nin, Tumayan'ın şefaati için Sir Albert'e gönderdiği mektuba göre; Tumayan gerçekte bir Ermeni papazdır ve Londra'daki karısı da yardımsever bir kişidir. Sadece din ve hayır işleriyle uğraşan Tumayan'ın suçlu olması mümkün değildir. Muhtemelen aynı isimdeki başka bir adamla karıştırılmış ve yanlışlıkla tutuklanmıştır. Zavallı papazın kurtarılması da bir dostluk görevidir (BOA, *Y. PRK. TNF*, 3/56 (6 Mayıs 1309 (18 Mayıs 1893) tarihli tahrirat).

basmışlar, kolejini bütün gençlerini komite için çalışmak üzere hazırlamışlardır. Kendilerinin tutuklanması Merzifon'da bir Ermeni isyanı çıkmasına sebebiyet verdiği gibi mahkemelerinin ardından idam cezasına mahkûm olmuşlardır. Ancak İngiliz Gladstone Hükümeti'nin baskı ve tehditleri sonucu, dönemin padişahı Sultan II. Abdülhamid sanıkları affetmek zorunda kalmıştır.⁵⁵ Aynı padişah, bu vesileyle 1893 yılının Nisan ayı başında genel bir af ilan etmiş, af kapsamında cinayet ve adi suçlardan tutuklu bulunanlar dışındaki Ermeni mahkûmlar serbest bırakılmıştır.⁵⁶ 1896 yılında Mardin'de yaşanan olayda ise İngiltere Sefareti, çıkan Ermeni hadiselerinden dolayı tutuklanan Protestan kilisesi rahibinin, olaylarla herhangi bir ilgisinin olmadığını ve tahkikat yapılmaksızın muhakeme edilen rahibin aldığı 5 senelik kalebendlik cezasının affını talep etmiştir. Yapılan incelemeler neticesinde durum anlaşılmış ve mahkûm olan kişinin Mardin Protestan rahibi olmayıp Protestan mektebi muallimi Mardinli Honoş olduğu, bu şahsın da "Ermenistan'ın teşkil ettiğine" dair kaleme aldığı bir yazıyı Nusaybin'de neşrederek burada meydana gelen olayların başlamasına sebep olduğu gerekçesiyle (bu hadisede suç ortağı olan iki arkadaşıyla beraber) kalebendliğe mahkûm olmuştur.⁵⁷ Yukarıdaki örnekler, sadece Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren dahili bir hadiseye, Avrupalı devletlerin nasıl müdahale ettiğinin ve bu devletlerce Ermeni ahalinin haksız olmalarına rağmen nasıl himaye edildiğinin en açık göstergesidir.

Tevkif edilen Ermeni mahkûmlara sahip çıkan bir diğer Avrupalı devletse İspanya'dır. 1915 yılında çıkan Ermeni olaylarında ihtilal tertiplerine bizzat iştirak eden ve aralarında tarih mualliminin de bulunduğu bir grup Ermeni (Malougian Agnoui, Daniel Varoujian, Adom Yarijanian ve Kajak), bir yıl sonra idam cezasına çarptırılmıştır. İspanya sefirinin bildirdiğine göre, İspanya kralı bu Ermeniler hakkında verilen idam cezasının affedilmesini talep etmektedir. Fakat söz konusu Ermeniler Diyarbakır'a sevk olundukları esnada, muhafızlarından kurtulmayı başararak, onları himaye etmekte olan bir başka devlete yani Rusya'ya firar etmişlerdir. Dolayısıyla haklarında herhangi bir işlem yapılamamıştır.⁵⁸ Eğer bu Ermeni grubu firar etmemiş olsaydı belki de İspanya kralının şefaatine mazhar olarak serbest bırakılacak ve çarptırıldıkları cezadan kurtulacaklardı.

55 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi* (İstanbul: Belge Yayınları, 1987), 466-467; Kemalettin Kuzucu, "Sivas'ta Ermeni Hareketleri ve Yerel Yönetimin Uygulamaları (1880-1900)," *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri 1*, (Ankara: 2003), 524.

56 II. Abdülhamid'in 1891 yılı başlarında, tutuklu Ermeniler için genel bir af ilan ettiğini de biliyoruz. Bkz. Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası* (İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1988), 189-191.

57 BOA, *A. MKT. MHM.*, 637/23 (3 Zilkade 1313 (16 Nisan 1896) ve 12 Zilkade 1313 (25 Nisan 1896) tarihli tahriratlar).

58 BOA, *HR. SYS.*, 2875/6; BOA, *DH. EUM. 5. şube*, 26/23

Ermeni cemaati ve patrikhanesi de devlet nazarında suçlu veya şüpheli görülen muallimleri himaye etme noktasında bazı eylemlerde bulunmuştur. Trabzon Ermeni mektebi muallimlerinden Ohannes Yosefyan olayı, bu duruma bir örnek teşkil etmektedir. Ermeni meselesine dair elinde bulunan evrak-ı muzırradan dolayı hakkında yargılama başlatılan Ohannes Yosefyan, mahkemede beraat etmeyi başarmıştır. Ancak kendisiyle ilgili şüphe devam ettiğinden bulunduğu yerlerde gözetim altında tutulmaya devam edilmiştir. Bu arada mektepteki görevinden ihraç edilmiş ve bu durum Ermeni cemaat reislerine bildirilmiştir. Ancak cemaat yönetimi Yosefyan'ın muallimlikten çıkarılmasını, mektep imtihanlarından sonraya erteleme gayreti içerisine girerek yönetimin kararına ayak diremiştir. Fakat Osmanlı idaresi kararın uygulanması noktasında kararlı ve ısrarcı olunca ancak o zaman Yosefyan'ın muallimlikten çıkarılabilmesi mümkün olabilmıştır.⁵⁹ Trabzon'da bulunması sakıncalı görülerek asıl memleketi Rusya'ya gönderilmesi kararlaştırıldıysa da Yosefyan İstanbul'a gelmiştir. Hatta Galata Ermeni mektebine kabul edilerek burada muallimlik yapmaya başlamıştır. Yosefyan'ın Trabzon'da bilinen kötü şöhretinin aksine İstanbul'da da aynı görevi icra etmeye başlaması, patrikhanenin onu ve onun gibileri koruyup kolladığı intibamı uyandırmaktadır. Neyse ki Osmanlı idaresinin Yosefyan hakkında Ermeni Patrikhanesi'ne gerekli tebligatta bulunması üzerine bu şahıs Galata'daki mektepten çıkarılmıştır.⁶⁰ Osmanlı yönetimi geçmişte bir takım hadiselerle karışmış, meslekten çıkarılmış ve sicili bozuk kimselerin, bu kimseler bizzat *afv-i âliye* mazhar olmuş olsalar bile, tekrar muallimlik görevini ifa etmelerine hiç sıcak bakmıyordu.⁶¹

Osmanlı Devleti'nin Ermeni Mekteplerini Denetleme Gayretleri

Aslında Osmanlı Devleti gerek ihtilal fikirlerinin odağı haline gelmiş gayrimüslim mekteplerini gerekse bu mekteplerde görev yapan muallimleri kontrol altına almayı amaçlayan bir takım çalışmalarda bulunmuştur. Fakat bu çalışmalar, başka devletlerde örneklerine rastlanıldığı gibi⁶², Ermenilerin eğitim

59 BOA, *DH. MKT.*, 1961/100 (Dahiliye Nezareti'nden Trabzon vilayetine gönderilen 2 Haziran 308 (14 Haziran 1892) tarihli tahrirat).

60 BOA, *BEO*, 313/23415 (Zaptiye Nezareti'ne gönderilen 7 Cemaziyevvel 311 (16 Kasım 1893) tarihli tahrirat).

61 BOA, *A. MKT. MHM.*, 635/5 (Sadaret'ten Adliye ve Mezahip Nezareti'ne gönderilen 12 Muharrem 1324 (8 Mart 1906) tarihli tahrirat).

62 Örneğin Rusya, 1885 yılında Kafkasya'daki 600 Ermeni okulunu ve 1897 yılında da "yeni nesli Ermeni papazlarının zararlı tesirlerinden kurtarmak amacıyla" 320 Ermeni ilkokulunu ve kalan 31 okuldan bazıları da öğretmenlerinin Rus diplomasına sahip olmadıkları ve ruhbanların okul idareleri için gerekli parayı yatırmadıkları gerekçesiyle kapatmıştır. 1903 yılında ise Çarlık yönetimi Ermeni kilisesinin mallarına el koymuştur (Öntüç, "Osmanlı Devleti'nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimi", 319).

özgürlüğünü kısıtlama ya da mevcut okulları kapatma şeklinde tezahür etmemiş olup, genelde mektep ve muallimler üzerinde kontrol ve idari baskıyı arttırarak denetlemek amacına yönelik olmuştur. Bu bağlamda 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, gayrimüslim cemaatlerin eğitim işlerinin düzenlenmesi ve denetlenmesi için çıkarılan en önemli düzenlemeydi. İlgili nizamnamenin 129. maddesi devlete, özel öğretim kurumlarının çalıştırdığı ve zararlı faaliyetleri tespit edilen muallimleri denetleme imkânı veriyordu. Söz konusu maddeye göre; “*Mekâtib-i Hususiye bazı mahallerde cemaatler tarafından veya gerek tebaa-i Devlet-i Aliyye ve gerek tebaa-i ecnebiyeden olan efrad ve eşhastan biri canibinden ücretli veya ücretsiz olarak ihdas ve tesis olunan mekteplerdir ki bunların masarifat ve muhassasatı ya müessisleri tarafından veyahut merbut oldukları vakıfları canibinden idare ve rüyet kılınır. Memalik-i şahanede bu nevi mekteplerin tesisine evvela muallimlerin yedinde Maarif Nezareti canibinden veyahut mahalli maaarif idaresinden şahadetname bulunmak ve saniyen bu mekteplerde adaba ve politikaya mugayir ders okutturulmamak için talim okulanacak derslerin cetveli ve kitapları Maarif Nezaretinden veyahut mahalli maarif idaresinden tasdik edilmek üzere, taşrada ise vilayet maarif idaresiyle vilayet valisi tarafından ve Dersaadet’te Maarif Nezareti canibinden ruhsat-ı resmiye verilir. Bu üç şart kamilen mevcut olmadıkça Mekatib-i Hususiye küşadına ve devamına ruhsat verilmez ve hilafında hareket vukuu tarihinde men ve sed’ olunur. Mekatib-i Hususiye küşad edenlerin tayin edecekleri hocaların yedlerinde şahadetname bulunduğu halde anı maarif idaresine tasdik ettirmeleri lazım gelecektir.*”⁶³ Böylece devlet gayrimüslim cemaatlerin okullarını “özel okul” olarak kabul etmekte, ancak bunların devletin gözetim ve denetiminde olduğunu belirtmektedir. Burada esas amaç, cemaatlerin Osmanlı Devleti’nden ayrılıp bağımsız olma isteklerine karşılık, onları “Osmanlı birliği” altında toplamaktır.⁶⁴

Maarif-i Umumiye Nizamnâmesi’nden sonra yapılan düzenlemelerden olan 1896 tarihli Vilâyât-ı Şâhâne Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat, taşrada sorumlu makamda bulunan maarif müdürlerinin görevlerini en ince ayrıntısına kadar açıklamış olması açısından önemlidir. Söz konusu talimatın 38. maddesi, özel okulların öğretim personelinin ve ders araç-gereçlerinin her yönüyle denetlenmesi görev ve yetkisini maarif müdürlerine veriyordu. Buna göre; “*Maarif Müdürlerinin Mekâtib-i Milliye-i Dahiliye ve Hususiye hakkındaki teftişatı evvelen ruhsatlı olup olmadığı saniyen tedrisatın suret-i matlubede yani ruhsatname ile talimat-ı dahiliyesine muvafık halde cereyan edip etmediği sâlisen muallim ve muallimelerin şahadetnameli ve*

63 Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*, 81, 83.

64 Ersoy Taşdemirci, “Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar,” *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10 (Kayseri 2001): 19.

*şayan-ı emniyet kesândan ve kitaplar ruhsatnamede münderiç olan kitapların aynı olup olmadığı râbian şifahen yani kitap haricinde tedrisat ve telkinat-ı gayr-i münasebe vuku bulup bulmadığı hâmisen tasdik edilmiş olan programda münderiç evkat ve saatin tağyir edilip edilmediği cihetleridir. Tarih ve Coğrafya kitapları ile haritaların taksimatı bilhassa şayan-ı dikkattir.”*⁶⁵ 38. maddeye istinaden maarif müdürlerinin gayrimüslim ve ecnebi mektepleri denetlerken “*ruhsatlarının olup olmadığı, tedrisatın talimatnameye uygunluğu, hocaların diplomaları, kitap dışında tedrisat ve telkinatın yapılıp yapılmadığı, ders saatlerinin durumu*” hususlarına bilhassa dikkat etmeleri gerekecekti.⁶⁶

Aslında Vilâyât-ı Şâhâne Maarif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimat yayınlanmazdan evvel, 1890 tarihli bir belgede, gayrimüslim mekteplerinde okutulan zararlı neşriyatın yasaklanması işinin maarif müdürlerinin uhdesinde olduğu vurgulanmıştı. Belge de geçen “... *nazar-ı ehemmiyete alınması lâzım gelen şey bu misillü kütüb ve resâil-i muzırranın mekteplerde menç-i tedrisi kaziyyesi olub bu da maârif müdürlerine mevduç olan vezâif-i esâsiyye cümlesinden olmasına nazaran bu bâbda maârif müdürlerince takayyüdât-ı temâdîyye icrâşısı lüzûmunun...*”⁶⁷ ibaresinden bunu anlayabiliyoruz.

H. 1 Muharrem 1324 (M. 25 Şubat 1906) tarihli bir belgede, hapis cezasına mahkûmken daha sonradan affedilen, Ermeni yetimhanesi muallimi Ratyos ve Makriköy Ermeni mektebi muallimi Tavid’in sicillerinin Maarif Nezareti’nde kayıtlı olmadığı ve çalıştıkları mekteplerin faaliyetlerinin resmî izne bağlanması gerektiği bildirilmiştir.⁶⁸ Belgede geçen “...*Ermenilere aid bi’l-cümle mekâtibin ruhsat-ı resmîyeye rabtı mesçelesi henüz neticelenmediğinden...*” cümlesi oldukça dikkat çekicidir. Zira 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesi’nin üzerinden tam 37 yıl geçmesine rağmen, hâlâ ruhsatsız ve devletin denetiminden uzak cemaat mektepleri faaliyetlerine devam etmektedir. Üstelik Maarif Nezareti tarafından Ermeni Patrikliği’ne gönderilen 13 Cemaziyevvel 1314 (M. 20 Ekim 1896) tarihli bir tezkerede bildirildiğine göre; İstanbul ve taşradaki ruhsatsız Ermeni mekteplerine ruhsat almaları için 3 ay süre tanınmış, bu sürenin bitiminde ruhsat almayan Ermeni mekteplerinin kapatılacağı uyarısında bulunulmuştur.⁶⁹ Bu durum resmî sicillerde düzenli bir kaydı bulunmayan özel okulların kayıt altına alınması çalışmalarının, pek de verimli olamadığının devlet ağzından itirafı gibidir.

65 Vahapoğlu, *Osmanlı’dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*, 86, 89.

66 Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, 43.

67 BOA, A. MKT. MHM., 748/18 (15 Cemaziyevvel 1307 (7 Ocak 1890) tarihli tahrirat).

68 BOA, A. MKT. MHM., 635/5.

69 BOA, A. MKT. MHM., 701/27.

Özel okullar konusunda daha önceden alınması gereken tedbirlerin çok sonraya bırakılmış olması, memleketin dört bir yanına dağılan ve kontrolsüz bir şekilde çoğalan mekteplerin faaliyetlerinin denetlenmesini zorlaştırmıştır. Osmanlı Devleti, yıllar içerisinde önemli ilerlemeler gösteren, yaygınlaşan ve devlet politikası lehine eğitim yapmaktan oldukça uzak olan gayrimüslim mekteplerini denetim altına alabilmek amacıyla, ruhsatsız olarak faaliyet gösteren Ermeni mektepleri hakkında kapatma kararı almıştır. Gayrimüslim ve yabancı okulları denetim altına alma adına çıkarılan yasalara rağmen, takip eden yıllarda bu kuralların titizlikle uygulanmasına yönelik yerel idarecilere hatırlatıcı talimatlar gönderilmesi, Osmanlı yetkililerinin bunları uygulamakta ciddi güçlüklerle karşılaştıklarını göstermektedir.⁷⁰

SONUÇ

19. yüzyılın sonlarından 20. yüzyıl başlarına değin, Osmanlı Devleti'ni hem iç hem de dış politikada meşgul eden en önemli olaylardan bir tanesi Ermeni meselesi olmuştur. Osmanlı Devleti hâkimiyetinde yaşayan Ermeni tebaanın, Osmanlı'dan ayrılıp bağımsız bir devlet kurabilmek için başlattıkları eylemlerde, kendilerini özellikle dönemin Batılı büyük güçleri ve Rusya desteklemiştir. Berlin Kongresi'nden sonraki süreçte başlayan eylemler, Batıların ilgisini Osmanlı Ermenileri üzerine yoğunlaştırmak amacıyla, isyan hareketleri şeklinde tezahür etmiştir. Müslüman kesimi ve devletin güvenlik güçlerini hedef alan bu isyanlarla Batıda, Osmanlı Devleti'nin Ermenileri katliama maruz bıraktığı algısı oluşturulmaya çalışılmıştır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle ülkenin doğu vilayetlerinde çıkan Ermeni isyanlarını besleyen ve destekleyen pek çok unsur olmakla birlikte, olayın propaganda boyutuna katkıda bulunan ve genç nesli bu isyanların haklılığına inandırmaya çalışan unsur, Ermeni mektep ve muallimleri olmuştur. Devlet denetiminden oldukça uzak olan Ermeni mekteplerinde, muallimlerin kendilerini müfredat konusunda nispeten rahat hissetmeleri ve sahip oldukları elverişli ortam, zararlı ve kışkırtıcı yayınların mekteplerde kolaylıkla okutulmasına olanak sağlamıştır. Her ne kadar Ermeni tarihi ve kilise tarihi gibi dersler veya ders kitapları yasaklansa da, devlet aleyhine verilen eğitimin önüne geçilememiştir. Ermeni muallimlerinin devlet aleyhinde sınır ve ölçü tanımayan faaliyetleri sonucu mektepler, Ermeni gençlerinin millî his ve kimliğinin oluştuğu birer merkez haline gelmiştir. İlk ve orta kademe mekteplerde verilen eğitimin, küçükleri ve genç nesilleri hayata hazırlayıcı niteliği göz önüne alındığında, muallimlerin Ermeni talebeler üzerindeki etki ve tesiri daha iyi anlaşılacaktır. Ermeni muallimlerin

70 Deringil, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji*, 119.

Osmanlı Devleti aleyhindeki siyasi faaliyetleri, iki taraf arasındaki en önemli anlaşmazlık kaynağı olmuştur. Muallimlerin gerek mektep içindeki gerekse hariçteki faaliyetleriyle daima Ermeni ahaliyi devlete karşı kışkırtıcı bir pozisyonda yer alması, devletin kendileri hakkındaki güven duygusunu oldukça aşındırmıştı. Bu hususta muallimlerin üstlendikleri görevler, özellikle 19. yüzyılın sonlarında, devlet açısından bir asayiş sorunu meydana getirmişti. Sorunun üstesinden gelebilmek adına zararlı yayınları yazan, yayan, saklayan veya okutan muallimlerin sıkı takibatı yapılarak yargılanmış ve haklarında çeşitli cezai tedbirler uygulanmıştır. Merkezî idarenin Ermeni mektep ve eğitimcileri üzerindeki idarî baskısı artmıştır. Ermeni muallimleri meslekten çıkarılmış olsalar dahi, yerel idarecilerin ve güvenlik güçlerinin gözetimi altında olmaya devam etmiştir. Olası suç işleme veya karışıklık çıkarma potansiyeli karşısında, Osmanlı yönetimi muallimleri gözden uzak tutmamaya gayret göstermiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

BOA, *A. MKT. MHM.*, 635/5; 637/23; 701/27; 748/18.

BOA, *BEO*, 151/11265; 313/23415.

BOA, *DH. EUM. 2. Şube*, 4/80

BOA, *DH. EUM. 5. Şube*, 26/23

BOA, *DH. EUM. EMN.*, 109/24

BOA, *DH. MKT.*, 1403/91; 1416/54; 1424/32; 1659/51; 1729/95; 1809/123;
1823/109; 1831/52; 1881/88; 1908/97; 1961/100.

BOA, *DH. ŞFR.*, 43/101; 63/27.

BOA, *HR. SYS.*, 2875/6;

BOA, *MF. MKT.*, 163/60

BOA, *Y. PRK. TNF.*, 3/56

BOA, *Y. PRK. UM.*, 19/53; 24/119; 25/66.

BOA, *ZB.*, 23/116; 46/114; 338/121; 617/121.

Yayımlanmış Belgeler

Hüseyin Nâzım Paşa, *Ermeni Olayları Tarihi* 1. Haz. N. Aktaş-M. Oğuz-M. Küçük. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, 1998.

Araştırma Eserleri, Makaleler ve Sözlükler

Akyüz, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi M.Ö. 1000-M.S. 2013*. Ankara: Pegem Akademi, 2013.

Deringil, Selim. *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*. Çev. Gül Çağalı Güven. İstanbul: Doğan Kitap, 2014.

Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi* 1-2. İstanbul: Eser Matbaası, 1977.

Gazigiray, A. Alper. *Osmanlılardan Günümüze Kadar Vesikalarla Ermeni Terörünün Kaynakları*. İstanbul: Gözen Kitabevi, 1982.

General Mayewski, *Ermeniler'in Yaptıkları Katliamlar*, çev. Azmi Süslü. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1986.

Gürün, Kâmuran. *Ermeni Dosyası*. İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1988.

Halaçoğlu, Ahmet. "XIX. Yüzyıl Sonlarında Osmanlı Devleti'nde Yaşayan Ermenilerin Evlerinde Ermeni Milliyetçiliği Hakkında Ele Geçirilen Dokümanlar ve Bunun Ermeni Milliyetçiliğinin Yayılmasındaki Etkileri." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler 1*. Kayseri, 2009: 129-152.

Haydaroğlu, İlknur Polat. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Kili, Suna - Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri (Sened-i İttifaktan Günümüze)* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2000.

Koçak, Cemil. "Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı Okullar," *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi 2*. İstanbul, İletişim Yayınları, 1985, 485-494.

Kodaman, Bayram. *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: TTK Yayınları, 1999.

Kuzucu, Kemalettin. "Sivas'ta Ermeni Hareketleri ve Yerel Yönetimin Uygulamaları (1880-1900)," *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri 1*. Ankara, 2003: 517-528.

Mutlu, Şamil. *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*. İstanbul: Gökkuşbu Yayinevi, 2005.

Müezzinoğlu, Ersin. "Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler 2*. Kayseri, 2009: 87-110.

Öntüğ, Mustafa Murat. "Osmanlı Devleti'nin Ermeni Mektepleri Üzerindeki Denetimi." *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler 3*. Kayseri, 2007: 311-328.

Öntüğ, Mustafa Murat. "Ermeni Mektepleri ve Ulusal Kimlik Oluşumu." *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler 3*. Kayseri, 2009: 263-288.

Somel, Selçuk Akşin. "Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, Cemaat Okulları ve Abdülhamid Rejimi." *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 5 (Bahar 2007): 71-92.

Somel, Selçuk Akşin. *Osmanlı'da Eğitimin Modernleşmesi (1839-1908) İslâmlaşma, Otokrasi ve Disiplin*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Taşdemirci, Ersoy. "Türk Eğitim Tarihinde Azınlık Okulları ve Yabancı Okullar." *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10 (Kayseri 2001): 13-30.

Tekeli, İlhan - Selim İlkin. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Ankara: TTK Yayınları, 1993.

Tozlu, Necmettin. *Kültür ve Eğitim Tarihimizde Yabancı Okullar*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1991.

Uras, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul: Belge Yayınları, 1987.

Vahapoğlu, M. Hidayet. *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yönetimleri Açısından)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1990.

Yılmaz, Fehmi. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2010.